

I. LEXIKÁLNÍ SUBSYSTÉM A JEHO JEDNOTKY

Lexikální jednotky. Slovo, motivovanost slova, slova značková, slova popisná, lexém, víceslovná pojmenování, frazémy

(srov. také Příruční mluvnice češtiny s. 64-73)

- **lexikologie** = zabývá se studiem lexikální roviny
- **jednotky**: slova a ustálená slovní spojení (lze považovat i lexikální morfémy)
- v porovnání s ostatními jazykovými rovinami je repertoár těchto jednotek podstatně rozsáhlejší
- slova se skládají z jednotek rovin nižších (fonémů, morfémů - zvukově, slovotvorně, tvaroslovně tj. utvářejí), jsou stavební prvky rovin vyšších (slovní spojení, věty, texty)
- **disciplíny v rámci lexikologie**:
 - **onomastika**: vlastní jména
 - **etymologie**: původ slov
 - **lexikografie**: teorie a praxe sestavování slov
- s lexikologií úzce souvisí slovotvorba

1. Slovo (např. jako jednotka?)

- nemá jednotnou definici (příčina - velká formální, významová i funkční různorodost)
- považováno za základní jednotku lexikální roviny
- ustálená jednotka jazyka, která je utvořena řadou fonémů ve větě přemístitelnou (výjimečně fonémem jediným) a nese lexikální, gramatický, někdy pragmatický význam.

Základní charakteristiky slova:

a) formálně-významová jednota

- stránku formální a významovou nelze od sebe oddělovat
- nejde ale vždy o symetrický vztah (synonyma - více forem = jeden význam, polysémie, homonymie - jedna forma = více významů)

b) fonetická a fonologická utvářenost

- slovo = zvukově ucelená řada fonémů oddělená potencionálními pauzami (x v konkrétních projevech se však pauzy s hranicemi slov nekryjí (*ptaljšemse*))
- přízvuk na první slabice v čj, slova nepřízvučná (např. příklonky)

c) grafická podoba

- slovo = řada grafémů ohraničená mezerami (x zjara, z jara / ptát se)

d) významová stránka

- lexikální význam: umožňují pojmenování předmětů, jevů a vztahů mimojazykové reality
- gramatický význam: umožňuje plnění textových funkcí
- pragmatický význam: mohou nést v aktuálních kontextech: vyjadřuje různé postoje mluvčího

e) přemístitelnosti a nahraditelnosti

- slovo může měnit místo v promluvě, v češtině je slovosled volnější, ne však libovolný (*Zítřa půjdu do kina. Do kina půjdu zítřa.*)
- slovo může být nahrazeno jiným patřícím na určitém stupni zobecnění do stejné třídy. (*Mám, nosím svetr.*)

f) ustálenost

- ustálené v určitém jazykovém společenství (např. hlásky *lom, mol* se pojí s významem, kdežto *oml, lmo* atd. ne)

2. Motivovanost slova (slovo na pomezí slovo tvorby)

- arbitrárnost (libovolnost) slovní formy

- slovo je jazykovým znakem, mezi jeho formou (např. posloupnost hlásek ve slově *p-es*) a pojmenovávanou skutečností neexistuje ve většině případů žádná přímá souvislost
- vztah mezi nimi vzniká pouze na základě konvence
- důkaz: stejný předmět nebo jev bývá v různých jazycích označován různě (*pes, rus. sobaka*)

- mimojazyková motivovanost

- přímá motivovanost formy mimojazykovou skutečností pouze slova onomatopoistická (zvukomalebná), ale i ty jsou konvenční záležitostí (v jiných jazycích různé)

- vnitrojazyková motivovanost

- řada slov, jejichž forma je motivačně spojena s jinými jednotkami systému
- - tzv. relativní motivovanost (systémová)
- - motivovanost slovo tvorná (topič: slovo topit - činitelské substantivum se sufixem č), nebo sémantická (přenesená pojmenování - čočka optická, přenesení na základě podoby)

2.1 Slova popisná a značková

• popisná:

- slova, u nichž na základě formy a jejího vztahu k jiným slovním jednotkám lze usuzovat lexikální význam
- lexikální význam je totožný se slovo tvorným (je odvoditelný z formy); např. učitel (ten, kdo učí), blednout (stávat se bledým)
- většina slov ale podléhá lexikalizaci (omezuje se motivovanost), význam je pak širší, užší, nebo modifikovaný
- někdy forma motivovaného slova naznačuje jen některý z jeho významových komponentů (zelenina - zelená, kapesník)

- **značková:** forma je vzhledem k ostatním jednotkám nemotivovaná (př. *nos, voda, dům*)

2.2 Zatemňování motivovanosti

- motivovanost je často odhalena až etymologickým zkoumáním

- původně popisná se stávají značkovými (např. dnes zn. slovo *pestrý* je etymologicky spjato se slovesem psát v původním významu malovat)
- v důsledku zastření skutečné motivovanosti např. světlnice - sednice - světnice, slovo si najde novou motivovanost

2.3 jednotky lexikálního systému (jinak vymezené)

- slovní tvary kupuje, kupoval jsem... jsou formálně různé, ale spojuje je jeden lex. význam, jejich formální difference slouží pouze k rozlišení významů gramatických
- lexikologii zajímají významy lexikální

- **lexém** (lexikální jednotka, dále LJ)

- abstraktní jednotka lexikálního systému
- zahrnuje u ohebných slov všechny jejich gramatické tvary
- jen jedna forma je vždy reprezentativní (bývá ve slovnících) - infinitiv, nom. sg
- víceslovné - víceslovná pojmenování (základní škola, kyselina sírová)
- frazémy (usnout na vavřínech = 1 lexém)

2.4 Problematika reflexivity a počtů LJ

2.41 Reflexivita a valence:

- je-li ve funkci předmětu (myl se jako sebe) = zvrtné zájmeno, 2 LJ
- pouze zvrtné sloveso (reflexivum tantum) jako např. smát se = nesamostatný morfém dvoučlenné LJ, 1 LJ
- předložková vazba: vzpomínat (vzpomínání) na = 1 LJ

2.42 Víceslovné lexikální jednotky

- existuje řada ustálených spojení (doba ledová, hlava dřavá...)
- nemožnost nahrazovat je synonymy (*doba studená), antonymii (*doba teplá), případně rozvíjet (*doba velmi ledová)
- patří sem víceslovná pojmenování a frazémy

A. Víceslovná pojmenování

- často charakter termínů
- funkcí je pojmenovávat dosud nepojmenovanou realitu
- jednoduchost tvoření, motivační průhlednost - výhoda
- délka, neschopnost tvořit odvozeniny - nevýhoda
- v mluveném jazyce tak dochází často k univerbizaci (základka)
- většinou motivačně průhledná, jejich význam je odvoditelný z významu jednotlivých složek (šicí stroj, orel skalní)
- mohou mít ale i charakter metaforický (v lidové terminologii, slzičky panny Marie)
- zpravidla dvouslovná (skok vysoký), ale i vícečlenná (ústřední revizní komise)
- část určující a určovaná, determinující a determinovaná - determinující (sírová) významově upřesňuje determinovaný člen obecnějšího významu (kyselina)
- **typy:**
 - substantivní pojmenování + shodný adj. přívlastek (hladká mouka, kyselina sírová, se zkratkou HIV-test)

- substantivní pojmenování + shodný subst. přívlastek (matematik analytik, javor klen)
- substantivní pojmenování + neshodný přívlastek (poločas rozpadu, hod oštěpem)

B. frazémy

- ustálená kombinace alespoň dvou slovních forem, celistvý význam (zpravidla neodvoditelný z částí) a minimálně jeden z komponentů se užívá jen v tomto, nebo několika dalších spojení
- často metaforické a expresivní (udělat díru do světa, lézt někomu krkem)
- ve frazémech se často uchovávají archaismy (kout pikle, nemá kouska citu)
- objevují se v nich i prvky monokolokabilní (nevyskytují se jinde než v tomto frazému: honit bycha, mít pré)
- pojmově blízký termín - idiom: frazém označuje spíše formální stránku frazeologické jednotky, idiom významovou

a) frazémy nevětné

- jsou blízké k volným slovním spojení, hranice se často nedá určit
- zapojují se do vět až v konkrétních promluvách a pak teprve jsou gramaticky formovány (lev salónů, Stal se lvem salónů.)
- typy nevětných frazémů
 - frazémy s funkcí slovesnou (obsahují sloveso): dopadnout bledě
 - frazémy s funkcí jména v nominativu (kombinace adj. a subst.): růžové brýle
 - frazémy s funkcí jména v nominativu (kombinace substantiv): zkouška ohněm
 - frazémy s funkcí adverbialní (kombinace adj. a subst., nebo substantiv v jiném pádě než nom.): levou zadní, s klidem Angličana
 - frazémy z neautosémantických komponentů: podle mého, pro nic za nic, jako takový, bodejť by ne, s takovou

b) ustálená přirovnání

- naznačují větnou strukturu, ale některé pozice obsazují až v konkrétní promluvě (spát jako na vodě - Dědeček spí jako na vodě)
- podoba
 - · *Petr* (**comparandum**, přirovnáním je charakterizován)
 - · *je* (**relátor** dávající přirovnání povahu predikátu)
 - · *zvědav* (**tertium comparationis**, znak, který má comparandum společný s comparatem, ne vždy vyjádřeno)
 - · *jako* (**komparátor**, formální znak pro označení podobnostního vztahu)
 - · *opice* (**comparatum**, zobecnělý model, k němuž se přirovnává).
- základní funkce: intenzifikace (zesílení), zdůraznění, zhodnocení

- někdy převládne intenzifikační aspekt a dojde k desémantizaci (ztrátě významu): např. jako hrom, jako Brno

c) frazémy větné (též: *parémie*)

- podoba „hotové“ věty slovesné (Ranní ptáče dál doskáče), neslovesné (Všude dobře, doma nejlip), souvětí (Čiň čertu dobře, peklem se ti odmění.)
- vyčleňují se mezi nimi:
 - **pořekadla**: anonym. výroky vystihující určitou situaci (*I mistr tesař se utne.*)
 - **pranostiky**: druh pořekadel vyjadřující vztah mezi ročním obdobím a atmosférickými jevy, zemědělskými pracemi (Vánoce na blátě)
 - **přísloví**: anonymní výroky s mravním poučením poukazující na kolektivní zkušenost (S poctivostí nejdál dojdeš)
 - **okřídlená slova**: Veni, vidi, vici (výrok přiřčený Caesarovi)

Jejich oblast je ale mnohem širší, např. různé typy průpovědek (V Praze je blaze, ale draze, až naprší a uschne...), regionální, dialogické (vztahují se minimálně ke dvěma komunikantům, Pozdrav pánbů, na zdraví)

II. Lexikální význam (význam lexikálních jednotek), autosémantika, sysémantika, obecná a vlastní jména

(srov. také: Příruční mluvnice češtiny s. 73-79)

- lze abstrahovat z jejich užití, fungování v komunikaci
- podle míry významové autonomie: plnovýznamová a neplnovýznamová slova (slovní druhy)
- autosémantika ve slovní zásobě převažují, ale sysémantika jsou frekventovanější (prvních deset nejfrekventovanějších slov: *a, býti, ten, v/-e, on, na, že, s/-e, z/-e, který*)
- v centru zájmu lexikologie stojí autosémantika a jejich lexikální význam
- **problémy lexikální sémantiky** (podle M. Čejky: *Česká lexikologie a lexikografie*)
- **sémaziologie** (nauka o slovním významu – v užším smyslu); dále k sémantické charakteristice slov:

1. Autosémantika a sysémantika:

- **Typy autosémantik** (v širším smyslu - včetně „přechodových“ pojmenování); **plnovýznamová slova**:
 - významově samostatná slova, plní ve větě funkci tzv. větných členů
 - mají význam lexikální, kategoriální (promítá se do slovnědruhového zařazení)
 - mohou nést i významy gramatické (někdy označovány jako lexikálně-gramatická slova) v konkrétní promluvě (*Orel letěl ... lex. význam... pohybovat se vzduchem, gram. význam... 3. os. ind. prít. akt.*)

1.1 slova nominativní (pojmenovávací):

- **substantiva** (pojmenovávají substance, tj. osoby, zvířata, věci konkrétní i abstraktní)
- **adjektiva** (statické příznaky substancí, vlastností, vztahy vlastnictví)
- **slovesa** (dynamické, v čase se mění, příznaky substancí, tj. procesy, stavy a změny stavů)
- **adverbia** (pojmenovávají příznaky dynamických i statických příznaků, tj. okolnosti procesů, nebo vlastností, např. místo, čas, způsob, míru, příčinu), ale vydělují se - jsou neohebná

1.2 slova deiktická (odkazující): zájmenné výrazy v širokém smyslu (pronomina, pronominální adjektiva + deiktická adverbia)

1.3 slova kardinální (uspořádávající, seřazující): především numeralia cardinalia (číslovky řadové)

- ostatní typy.
- spec. numeralia, interjekce = přechodové (okrajové)

➤ Typy **synsémantik**:

- slova významově závislá, nesamostatná; plného významu nabývají až ve spojení s autosémanticky
- neplní úlohu větných členů
- podílejí se na výstavbě a organizaci textu, převažuje tedy u nich význam gramatický
- nesou ale i význam lexikální, proto bývají označována někdy jako gramaticko-lexikální
- ✓ **předložky** (prépozice; ve vztahu k autosémantikům mají úlohu modifikační a specifikační)
- ✓ **spojky** (konjunkce; slouží ke spojování VČ a vět
- ✓ **částice** (partikule – různé: modální, emocionální, kontaktové, navazovací - a další funkce)

- blízko k synsémantikům mají **slovesa sponová**, tzv. verbalizátory (*jsem zpěvák*), **modální** (*chci zpívat*) a **fázová** (*začnu zpívat*) - vázána na spojení se slovy plnovýznamovými, liší se od nich morfologickou utvářeností i charakterem významu

- **na přechodu** od autosémantik k synsémantikům jsou např. nepůvodní předložky (jsou nahraditelné původními předložkami za cenu ztráty specifičnosti, ve prospěch obce - pro obec), celá řada desémantizovaných slov typu věc, záležitost, otázka, mít, dělat, dát...

➤ **Specifické slovní druhy**

- **zájmena** (+ zájmenná příslovce): ve výpovědích mohou nahrazovat autosémantika, jejich úkolem není pojmenovávat ale zastupovat, ukazovat, odkazovat
- **citoslovce**: jsou významově samostatné, ale nepojmové a neohebné, vyjadřují city a postoje mluvčího, kontakt s posluchačem, nebo napodobují zvuky, funkci VČ plní jen zřídka

Lexikální význam a jeho konstituování

- **lexikální význam:** jazykově ztvárněná mentální reflexe pojmenovávané skutečnosti, schopnou vyjadřovat i postoje mluvčího k této skutečnosti a promluvové situaci, lex. význam se zpřesňuje v konkrétních promluvách

- obtížně definovatelný, na jeho konstituování se podílí **několik hlavních činitelů:**

- **pojmenovávaná realita:** materiální, psychická
- **myšlenkové zobecnění:** m. z. podstatných rysů pojmenovávané reality v lidském vědomí (pojmu)
 - pojem se vyznačuje určitou neohraničeností třídy, tím způsobuje významovou vágnost slov přirozeného jazyka, např. ráno (kdy končí, kdy začíná), toto jazyku neškodí, umožňuje mu to značnou pružnost
 - tam, kde by byla nevhodná, užíváme termíny, jejichž význam je přesně daný (slovo pták může být jak termínem tak netermínem)
- **jazykové zpracování obsahů našeho vědomí** (začlenění se do významové struktury jazyka)
- **pragmatický faktor:** tj. postoj mluvčího k pojmenovávané realitě, k promluvové situaci
 - význam pak získává pragmatické rysy (emotivnost, aspekt hodnotící, rysy stylistické - vypovídající o sociálních, geografických atd. okolnostech)
 - pojmově shodná spojení *manžel spí, starej chrápe* mají rozdílné pragmatické významové rysy
 - pragmatické rysy významu jsou někdy označovány termínem konotace: často nestálé, individuální (konotace u slova pavouk u ženy a nadšeného přírodovědce), nebo ovlivněné kulturní tradicí
 - lex. význam bez pragmatické složky bývá nazýván nocionální, též věcný, konceptuální, kognitivní, pojmový - mají termíny

➤ **popis nociálního významu:**

o termíny lze označit klasickou definicí: slovo zařadíme do nejbližší nadřazené třídy a pak mu dodáme specifikující rysy (př. pes + specifika jezevčíka)

o význam LJ lze vyložit také pomocí synonym (lingvista - jazykovědec)

o význam může být charakterizován také popisem jednotlivých rysů a funkcí pojmenovávané skutečnosti

2. Sémantické relace:

3.1 Reference:

- relace mezi jistou jazykovou formou (např. slovem nebo slovním spojením) a jistým mimojazykovým předmětným individuem (představou), popř. množinou individuí v nějakém možném světě (srov. literaturu: *teorie možných světů* – formální logika, filosofie, literární teorie apod.)
- akt mluvčího, který tím, že použije jisté jazykové formy (referenčního výrazu), odkazuje (referuje) k individuu či k množině individuí (referentu)
- jazykové formě tak mluvčí uděluje referenční (extenzionální) význam
- to, co se LJ komunikuje díky jejímu vztažení k objektům, vlastnostem a relacím vnějšího světa (srov. sub II. 6.2)

- otázka úspěšnosti *reference* (*RUDOLF HADRABA dostal pětku z matematiky...*)

Specifické jazykové výrazy specializované pro funkci **výrazů referenčních**:

- (1.) vlastní jména
- (2.) osobní zájmena
- (3.) určité jmenné fráze (deskripce - srov.u *Russella*)

2.2 Denotace:

- zobecnění referenčního vztahu
- u lexikální jednotky
- vztah, který platí v jazykovém systému (v *langue* - nezávisle na jednotlivých případech užití ve výpovědi, v *parole*/ v promluvě/-ách):
 - a) mezi touto jednotkou - na jedné straně
 - b) mezi entitami (lidmi, reáliemi, „topy“/lokality...), vlastnostmi entit, procesy, činnostmi a relacemi mezi entitami, které jsou mimo jazykový systém – na straně druhé
- výsledkem **denotát** = množina entit, jejich vlastností, procesů, činností a relací mezi entitami „mimo jazykový systém“, o nichž se lexikální jednotky užívá správně

3.3 Smysl (u jazykové formy, lexikální jednotky - LJ)

- nejobecněji: to, co se skrze tuto formu o něčem bezprostředně (přímo) říká (u všech autosémantických slov a slovních spojení)
- lze postihnou jedině v kontextu (jde-li o přirozený jazyk): analýzou kontextu i formy, ne formy izolované (*Tak rychle rostl-.../-y ty dva stromy... /-i spolu ti dva lidé... rozdíl!*)
- soubor podmínek, které musejí platit, aby jisté individuum nebo množina byly referentem příslušné lexikální jednotky
- způsob zadání referentu nebo denotátu vytyčením některých charakteristických vlastností individua nebo množiny
- jazykový popis smyslu LJ: **slovníková definice** (srov. sub II. 5 - níže), komponentová analýza (rozklad na sémantické příznaky – sémy...)
- z hlediska lingvistické analýzy – nejabstraktnější sémantické minimum LJ, jímž je maximálně začleněna do významového plánu jazyka (smysl je v tomto kontextu **základním významem LJ**; srov. sub II. 6)

3.4 Logické ekvivalenty smyslu a reference:

- Smysl = **intenze** pojmu (odpovídá *obsahu* pojmu - vždy v kontextu! ... bez kontextu: **význam**): definuje se uvedením vlastností, popř. příznaků, které pojem charakterizují:
 - dva logické predikáty intenzionálně totožné: *klavír* – *piáno* (při komponentové analýze jim odpovídají tytéž množiny logických příznaků); extenzionálně rozdílné! (... zahrneme různý výčet – detaily!)
- Reference = **extenze** pojmu (odpovídá *rozsahu* pojmu): definuje se výčtem prvků, které pod daný pojem spadají:
 - dva logické predikáty extenzionálně totožné: *Jitřenka* - *Večernice* (vztahují se na tutéž množinu početných prvků); intenzionálně rozdílné (různé výsledky komponentové analýzy obsahů!)

Počátek rozlišování u Gottloba Fregeho (1848 – 1925): *Über Sinn und Bedeutung*, 1892 (česky 1967)

- dále: Lyons 1977 a dále, Leech 1981 a dále, Russell 1905 (česky již 1956), Sgall 1986 aj.

3.5 Typy definic:

- k zachycení smyslu slova (LJ)
- zpravidla posloupnost jiných slov, popř. úplná výpověď
- lat. *definitio*: „vymezení, určení, stanovení hranic, výměř“
- meze, hranice toho, co je nezbytné pro pochopení podstaty jevu, který má být označen nebo popsán
- jazykový popis smyslu LJ (srov. sub II. 3.5 - výše)... problém adekvátnosti...

Klasifikace typů definic:

- **klasická** (formální, reálná, věcná, faktická, logická, aristotelská)
- **deskriptivní**
- **sémantická** (obsahová, výkladová)
- **exemplifikační** (příkladem)
- **synonymická**
- **komparativní** (srovnávací)
- **tropi(sti)cká** (metaforická, metonymická, synekdochická)
- **kontrastivní** (kontrastem, negativní – negací)
- **funkční** (procesuální, genetická, operacionalistická)

6. K charakteristice specifik „významu“ a sémantických relací:

6.1 vztah proprií (onym) a apelativ (opakování)

Obecná jména (apelativa)

- lex. se zabývá zejména obecnými jmény (apelativy)
- zobecněný a zobecňující význam, shrnuje podstatné rysy dané třídy jevů
- mohou označovat abstraktní pojem (Kočka je šelma), nebo konkrétní jednotlivinu (Sousedovic kočka)

Vlastní jména (propria - onyma)

- nenesou zobecňující význam, označují konkrétní jednotliviny (Jan Hladký, Vltava, Praha)
- vlastními jmény se zabývá onomastika (antropomastika, ...)
- antroponyma: jména lidí
- toponyma: jména zeměpisná - světadílů, států, hor, lesů atd.
- chrématonyma: jména lidských výrobků, institucí atd.

Propria vs. apelativa

- řada proprií (Svoboda, Písek) vznikla z apelativ, z mnohých proprií zas vznikla apelativizací jména obecná (lazar, madla)
- odlišnost je reflektována i v pravopise (malá, velká počáteční písmena)
- problematika příslušníků národů, značkových pojmenování sériových výrobků: vztahují se k celé třídě stejných jednotlivin, tím mají blízko k apelativům (favorit vs. Favorit)

6.2 typy sématických relací:

- a) *smysl* (srov. výše)
- b) *referenční složka* (srov. výše)
- c) *afektivní (emotivní) složka* významu
- d) *reflektovaně sdružený významový komponent* – u polysémní LJ (co se touto LJ komunikuje: asociace s jiným významovým užitím téže LJ nebo jejího formálního segmentu), popř. v relaci s homonymní jednotkou...), asociativní složka významu - *konotace*
- e) *kolokativní (syntagmatická, souvýskytová) složka* významu

III. VÝZNAMOVÉ VZTAHY PARADIGMATICKÉ A SYNTAGMATICKÉ

1. paradigmatické relace:

- lze je ve větě dosadit na totéž místo, v konkrétním textu se však vzájemně vylučují (kromě synonym nemohou platit zároveň); např. barvy (bílý svetr, oranžový - jen jedna barva týkající se určitého svetry)
- založené na významové podobnosti
- *synonymie, opozitnost, hyperonymie-hyponymie...*
- vztahy formální + formálně-významové (učit - učitel)
- „čistě“ významové vztahy - paradigmatické a syntagmatické
- význam každé LJ je ve slovníku stanoven paradigmatickými a s. významovými vztahy

2. syntagmatické relace:

- existují mezi jednotkami které se mohou ve větě spojovat; např. pes na jedné straně se štěkat, na druhé se zlý apod.
- *kolokace* – srov. též problém *valence, homonymie x polysémie*, problém *kompatibility* apod.)

3. konkrétní vyjádření vztahů:

3.1 paradigmatické významové vztahy

/1/ synonymie

- stejnoznačnost, souznačnost, významový vztah
- stejný význam, jiná forma
- protikladem je polysémie a homonymie (jedna forma = více významů)
- významová podobnost je i v rovině jednotek nižších (morfémy), vyšších (slovní spojení, vět), může spojovat i slovo a jeho víceslovnou parafrázi (např. ve výkladových slovnících), frazeologismem
- synonymní mohou být pouze slova stejného druhu (nejčastěji druhy s pojmenovacíí fci (s adj, adv, v)
- za synonyma nepovažujeme varianty morfologické (př. kedluben, kedlubna)

a) úplná synonymie

- shodnost významových (vč. paradigmatických) rysů
- stoprocentní zaměnitelnost těchto jednotek ve všech kontextech

- odporuje ekonomičnosti jazyka
- i zdánlivě významově totožná slova (zde-tady) nejsou ve všech kontextech zcela zastupitelná, nebo se v nich liší minimálně frekvencí
- nejbližší úplně s. jsou lexikální dublety cizích slov s českým ekvivalentem (ale i tady je upřednostňována v různých kontextech jedna z variant (kosmonaut, astronaut, jazykovědec, lingvista)

b) částečná synonymie

- synonyma se shodují v základních významových rysech, ale liší se okrajovými, příp. pragmatickými
- v lexikální rovině jsou běžným jevem
- ve skutečnosti se však jedná spíše o významovou podobnost

c) synonyma ideografická

- jednotky se liší ve sféře nocionálního (věcného) významu
- označují buď velmi blízké skutečnosti, nebo tutéž skutečnost z různých hledisek; např. moudrý-chytrý (rozumově vyspělý, ale), les-háj, zemřít-zahynout
- - bývají k nim řazena také *synonyma specifikační*
 - funkce významového zpřesnění (červený - rudý)
 - lze považovat také za vztah nad-podřazenosti
- *synonymie intenzifikační*
 - LJ se liší rozdílnou intenzitou významového znaku, významová gradovatelnost
 - souvisí se synonymií emocionální; např. studený – ledový

d) synonyma pragmatická

- synonyma se nemusí lišit jen odstíny věcného významu, ale mohou se odlišovat pragmatickými rysy
- *synonyma emocionální*
 - vyjadřují citové a hodnotící postoje mluvčího (spát - hajat, nováček - zelenáč)
 - lze sem zařadit eufemismy a dysfemismy
- *synonyma stylistická*
 - odlišují se možností užití v různých kontextech a projevech
 - osa hovorovost - neutralnost - knižnost (nehoda - malér, ale - leč)
 - příslušnost k různým fčním stylům, např. odbornému (zlomenina - fraktura); popř. sociolektické či teritoriální příznaky u jednotek různých jazykových systémů a vrstev; srov. též tautonyma (nářeční a jinojazyčné ekvivalenty; obd. slang, argot, profesní mluva)

e) synonymické řady

- synonymní LJ nevytvářejí pouze dvojice, ale též celé řady, skupiny; např. odvážný, statečný, smělý, udatný, mužný, heroický
- mají *jádrové synonymum (dominantu)*
 - označuje skutečnost, k níž se vztahují i ostatní členy, má základní význam a pokud možno neobsahuje další významové ani pragmatické příznaky
 - o nejméně kontextově omezené, největší frekvence
 - o někdy je těžké určit jednu

f) synonymie a polysémie

- synonymie je vztahem v oblasti významové, polysémní (víceznačná) slova vstupují do tohoto vztahu každým významem zvlášť, př. slepý (člověk, náboj), kohoutek

/2/ hyperonymie – hyponymie

- jako **významový vztah** mezi LJ, které vyjadřují nadřazený a podřazený pojem (RYBA - pstruh)
 - souvislost obecnějšího a speciálnějšího
 - hlavní organizující princip "slovníku"
 - hyponymum nějakého hyperonyma může být zároveň hyperonymem nějaké jiné podřazené jednotky
 - vztahy podřazenosti a nadřazenosti vytvářejí vícestupňové hierarchické struktury
 - základ například pro systematizaci členů přírodní říše (systém živočichů)
 - LJ, které se nacházejí ve středu hierarchické struktury patří k základnímu slovnímu fondu
 - jednotky vyšších stupňů vyžadují zobecňující abstrakce, nižších zas specifikaci (novější, méně běžné ve slovní zásobě)
- **vzájemné zahrnování**
 - z hlediska extenze pojmu (tj. třídy všech jevů skutečnosti, na něž se daný pojem vztahuje) je hypo- zahrnuto v hyperonymu, př. třída všech pstruhů je součástí třídy ryb
 - z hlediska intenze pojmu (tj. souboru rysů stanovující obsah pojmu) je celý význam hyper- obsažen ve významu hyponyma, které je pak obohaceno o další specifikující významové rysy, př. pstruh zahrnuje význam slova ryba + další znaky (využívá se ve slovnících při definování významů)
 - jedno hyperonymum bývá nadřazeno několika hyponymům
 - kohyponyma:
 - slova, která jsou na stejné úrovni vzhledem k jednomu hyperonymu
 - spojena vztahem souřadnosti
 - řady s otevřenými hranicemi (názvy květin), uzavřené (roční doby)
- **vztah části a celku**
 - blízký hyperonymně-hyponymnímu vztahu; např. tělo - noha, židle - opěradlo
 - také tento významový vztah vytváří hierarchické struktury
 - modifikací je vztah **jednotlivost - skupinovitost** (otec - rodina, strom - les)
- ❖ různé typy uvedených hierarchických významových vztahů jsou využívány zejména při vytváření hesel ve slovnících řazených věcně, pojmově

/3/ opozitnost (antonymie)

- není opakem k synonymii, naopak je její podmínkou blízkost významů (póly jedné osy)
- tedy jde spíše o kohyponymii
- nevytváří řady, struktury, pouze dvojice
- není příliš častým jevem ve "slovníku", většina LJ opozita nemá (kniha, mouka...)

Typy opozit/ antonym:

a) **lexikální opozita**: u nestejných slovních základů (život - smrt, neřest - cnost)
slovotvorná opozita (odvozená, složená): (morální - amorální, maloměsto - velkoměsto), sem patří i opozita záporná (zpívám - nezpívám, přítel - nepřítel, smrtelný - nesmrtelný, ale ne velký-nevelký, kde záporka ne- pouze oslabuje význam = opozita neúplná)

- - opisné vyjádření opozičnosti (nevrlý - mající dobrou náladu)

b) antonymie na škále (polární, graduální opozitnost, kontrární)

- protikladné dvojice, opačné póly stupnice, např. malý - velký
- mezi nimi existují mezistupně (minimálně jeden), popření jednoho neznamená nutně platnost druhého
- jedno z dvojice bývá užíváno také bezpříznakově (jako zobecněný význam pro označení celé stupnice), to, co stojí na pólu maxima, např. jak je to dítě staré, vysoké?
- **"graduální"** - antonyma souvisí s gradováním nějakého příznaku
 - jsou tvořena jakostními adjektivy, která je možno stupňovat
 - užíváme ve srovnávacích větách (menší než já, největší ze všech)
 - vyjadřují srovnání vzhledem k standardu (velký člověk se přibližuje k maximu velikosti člověka, nízká hora bude bezpochyby vyšší než jakýkoliv člověk, ale vzhledem k velikosti hor se bude pohybovat u pólu minima)
 - 2. stupeň nemusí být užíván pouze u srovnávacích adjektiv, může mít fci zesilující (tzv. elativ): starší člověk (starší než průměr), často v eufemických vyjádřeních

c) komplementarita (komplementární opozita, kontradiktorická)

- vzájemně se doplňují, pokrývají svými dvěma významy celý rozsah nadřazeného pojmu
- nemají žádné mezistupně
- popření jednoho znamená platnost druhého (logická kontradikce)
- př. živý - mrtvý (polomrtvý je pouze metafora)
- tato adjektiva nelze stupňovat
- má blízko ke gramatické negaci (spí - nespí) - též kontradiktorický vztah jaký je mezi komplementárními opozity bdít - spát

d) konverzivnost

- bývá k opozičnosti řazena, ale není založená na negaci, ale pouze protichůdnosti pohledu na skutečnost; např. najmout - pronajmout, koupit - prodat, učitel - žák
- za konverzivní lze považovat i významový vztah mezi vektorovými opozity (přijít - odejít, napustit - vypustit)
- formálním prostředkem vekt. opozic jsou předpony (do-z, od-k, nad-pod)

e) kontextová opozita

- v konkrétní promluvě se do významového vztahu dostávají i slova, která opozity nejsou; např. nepřijdu zítra, přijdu v neděli
- někdy se v povědomí mluvčích ustálí některé dvojice jako kontextově vázané protikladné dvojice, př. červené a bílé (víno) - stojí na periférii systémové opozitnosti

3.2 Významové vztahy syntagmatické (*lexikální spojitelnost*)

a) principy polysémie, homonymie apod.

(srov. také Příruční mluvnice češtiny s. 88-92)

- mezi LJ, které se spolu mohou spojovat v lineárním řečovém řetězci
- schopnost spojitelnosti = **kolokabilita** (není neomezená)
- některá slova se spolu spojují s velkou pravděpodobností, př. vyprchat - vůně, štěkat - pes

- jednotky monokolokabilní: mohou se objevit pouze v jediném syntagmatu, neexistují samostatně, jsou součástí frazémů, např. *být hin, jít na kutě, dávat bacha*

b) předpoklady kolokability

➤ významové:

- některé jednotky mají vzhledem ke svému významu předpoklady pro velkou kombinovatelnost (mít, velký), jiné mají značná omezení (př. *vraždit* - subjekt s významovým znakem, tvz. sémem "člověk")
- tato sémantická determinace se odráží v syntaktické valenci
- narušení: např. metafory (př. řeka zpívá), někdy je anormálnost spojení dána neobvyklostí v reálném světě (vařit koberec)

➤ pragmatické:

- LJ z obdobného stylového, emocionálního zařazení (*obdržet vyhazov, chcípý oř)
- narušení: ozvláštnění projevu (komický efekt)

V konkrétním projevu je každá LJ jednotka kombinovatelná s kteroukoliv jinou, pokud narušení pravidel spojitelnosti vyjadřuje nějaký záměr

c) realizace vztahů:

/1/ polysémie

- víceznačnost, existence více než jednoho významu pro jednu formu
- polysémní jednotky mají zřetelnou genetickou souvislost (př. zub - metaforicky)
- v lex. systému běžným jevem
- mnohoznačné jednotky se v kontextech stávají jednoznačnými (Babička podojila kozu.)
- všechna slova jsou do jisté míry víceznačná, o polysémii mluvíme, když se významový posun začne lexikalizovat
- tedy jde o ustálené a poměrně zřetelně vydělitelné skupiny významů (př. letět - pohybovat se vzduchem, rychle běžet atd.)
- jednotlivá významová užití (lexie) se liší významovými rysy (sémy) i pragmatickými a kontextovou spojitelností
- polysémní lexém (hyperlexém)

Hierarchie významů

- všechny významy polysémního slova nejsou na stejné úrovni
- jeden chápán jako základní (bývá vývojově primární, stylisticky a emoc. neutrální a má předpoklad velké kolokability)

/2/ homonymie

- též jedna forma, více významů, ale *neexistuje zde žádná přímá souvislost* (jejich formální shoda bývá pouze náhodná); např. takt (rytmický celek - z latiny, ohleduplnost - z francouzštiny), původ slov může být z různých jazyků

➤ typy:

- **úplná:** shodují se ve všech gramatických tvarech (*raketa*)
- **částečná:** některé tvary odlišné (*los* - podle hrad, pán)
- **nepravá:**
 - *homofona:* zvukově shodné, ale graficky odlišné (např. *objet* - oběd, *mýt* - mít)
 - *homografa:* graficky shodné, zvukově odlišné (*panický* - *panic*, *panický* - *panika*)
 - blízko k homonymům mají *paronyma* (slova formálně podobná, ale významově odlišná, např. *historický* - *hysterický*, *kosmický*, *kosmetický*)

Homonyma a paronyma: problém hlavně pro cizince (*milý, milí, myly, myli, milí, míli, mýlí...*)

d) hranice mezi polysémií a homonymií

- neostrá; homonymie může vzniknout rozpadem polysémie (užití se od sebe natolik vzdálí, že se vytratí souvislost), např. *prát* (bít, mlátit)/ *se, prát* (*zbavovat špíny vodou*), ač spolu pojmenování dříve souvisela (pralo se bušením dřevěnou plácačkou - změna mimojazykové reality); srov. slovo *brdo*
- ojedinele se z homonym mohou stát polyséma (mylně bývají dávány do souvislosti: nesprávně: *lenoch/ líný člověk* x *lenoch/ druh pohovky*)
- homonymy nejsou slova, která vznikla přechodem mezi slovními druhy (*kolem, večer*) – jsou to různé slovní druhy (slova vznikla ze stejného základu)
- sporná slova:
 - pomocí polyfunkční (homonymní) přípony vytvořena od stejného základu, např. *kopáč* - dělník, náčíní)
 - významově blízká, ale nelze je od sebe odvodit (původně: *zámek* – zařízení určené k zamykání, *zámek* – panské sídlo)